

De mobilisatie van Poolse oud-strijders in België, 1947-1972

Een andere visie op Poolse migrantenorganisaties

Deze bijdrage biedt een andere invalshoek op de Poolse migratiehistoriografie en toont hoe niet alleen etniciteit en politieke overtuiging, maar ook een gemeenschappelijke oorlogsherinnering een drijfveer tot groepsvorming kon vormen. Daarvoor nemen we het organisatieleven van een specifieke groep van Poolse migranten in België onder de loep: gewezen divisiesoldaten van de Eerste Poolse Pantserdivisie. We analyseren hoe formele migrantenorganisaties van en voor gewezen divisiesoldaten ontstonden onder invloed van mobiliserende instanties in België, de Poolse Volksrepubliek en Groot-Brittannië. Die wilden de manier beïnvloeden waarop de gewezen soldaten zich hun oorlog herinnerden. Het onderzoek toont hoe instanties gewezen divisiesoldaten in migrantenorganisaties daarvoor mobiliseerden: hoe ze hun visie promootten, aan invloed wonnen en de verhoudingen onder de gewezen divisiesoldaten in België wijzigden.

In Belgisch migratieonderzoek werden geografische mobiliteit, migratiebeleid en politieke migratie het vlugst verkend door historici. De recente aandacht van Belgische historici voor de Turkse, Marokkaanse, Spaanse en Russische migratie en voor migratie vóór 1800 richt zich ook eerst en vooral op die aspecten.¹ Wat betreft de vestiging na migratie ligt het terrein nog grotendeels open. Leen Beyers nam in haar doctoraatsonderzoek naar interetnische burenerelaties en integratie in

◀ Kentekenen van de Eerste Poolse Pantserdivisie.

de mijncité van Zwartberg zowel etnische, klasse- als genderidentiteiten onder de loep.² Idesbald Goddeeris toonde in zijn studie over de Polen in België tussen 1945 en 1950 de enorme verdeeldheid binnen de groep naar politieke voorkeur, gender en klasse tijdens de eerste jaren van hun integratieproces.³ Dat ook de veranderingen in de natie van herkomst invloed hebben op de identificatie en integratie van migranten, komt aan bod in het werk van Clelia Caruso over transnationale praktijken en Italiaanse migratieorganisaties en van Flavia Cumoli over Belgisch-Italiaanse mijnwerkersfamilies.⁴ En in de bundel geredigeerd door Norah Karrouche, die eerstdaags zal verschijnen, wordt aandacht besteed aan de manier waarop migranten in België en Nederland omgingen met hun herinneringen aan migratie en integratie.⁵

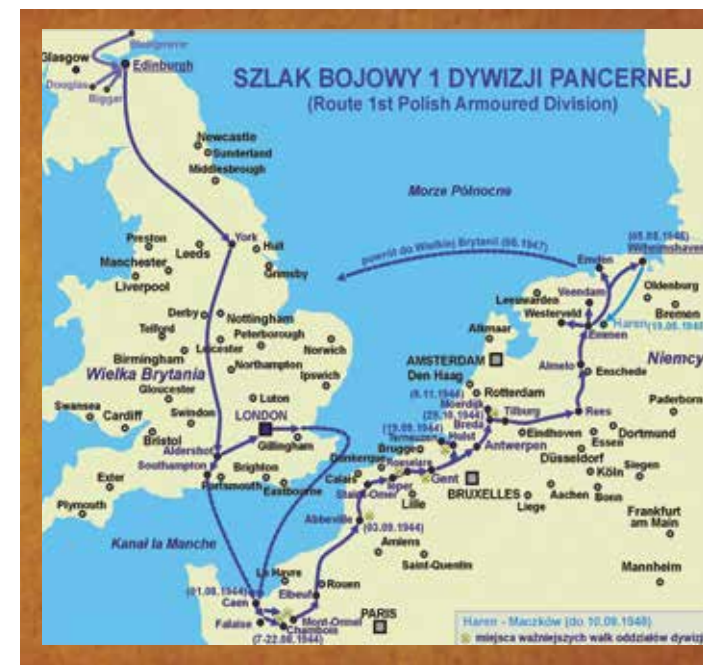
Over het algemeen zien studies naar het organisatieleven van Poolse migranten tijdens de Koude Oorlog de politieke scheidingslijn als de belangrijkste: er waren anticommunistische en communistische migrantenorganisaties.⁶ In die studies wordt zelfs de vraag niet opgeworpen in hoeverre het ontstaan en de werking van migrantenorganisaties ook beïnvloed worden door het land waarin de migranten zich vestigen.⁷ Die visie is prominent in de Poolse historiografie, omdat de meeste studies over Poolse migranten in België geschreven werden hetzij door Poolse migranten met een bepaalde politieke voorkeur, hetzij door Poolse historici zonder affiniteit met België.⁸ Die praktijk creëert de indruk dat alle Poolse migrantenorganisaties politiek gemotiveerd waren, zich enkel op hun thuisland richtten en de vaststaande collectieve etnische Poolse identiteit van hun leden voorstonden. Recent theoretisch internationaal onderzoek naar migrantenorganisaties toont echter aan dat het merendeel van de migrantenorganisaties een apolitek profiel had, maar dat migratiehistorici in hun onderzoek de meeste aandacht besteed hebben aan het kleinere aantal politieke lobby-organen.⁹ Dergelijk onderzoek gaat ook na hoe de organisatievorming en -werking van migrantenorganisaties veranderde in de loop der tijd.¹⁰

De invalshoek van deze bijdrage sluit aan bij die internationale onderzoekstrends en is nieuw voor zowel de Belgische als de Poolse migratiehistoriografie. De bijdrage kijkt naar de integratie van Poolse gewezen divisiesoldaten in de Belgische samenleving tijdens de eerste dertig jaar van hun vestigingsproces. Het toont aan hoe naast etniciteit en politieke overtuiging, vooral een gemeenschappelijke oorlogsherinnering de drijfveer vormde voor hun organisatieleven. Daarbij staat de vraag centraal hoe transnationale instanties uit hun thuisland, gastland en het Verenigd Koninkrijk, waar de anticommunistische Poolse regering in ballingschap zetelde, probeerden de manier te beïnvloeden waarop de gewezen divisiesoldaten zich hun oorlog herinnerden.

Gewezen divisiesoldaten en bestaande Poolse migrantenorganisaties

De Eerste Poolse Pantserdivisie werd in de jaren 1930 opgericht in Polen. Na de inval van de Sovjet-Unie in september 1939 ontvluchtte ze Polen en trok via Zuid-Europa en Frankrijk naar Groot-Brittannië. In augustus 1944 werd ze onder Brits commando ingezet voor de bevrijding van Noord-Frankrijk, België en Nederland.

De route die de Eerste Poolse Pantserdivisie vanuit Groot-Brittannië volgde bij de bevrijding van Noord-Frankrijk, België en Nederland in 1944-1945.

Ze trok zestien dagen door Vlaanderen en bevrijdde er verschillende steden en gemeenten.¹¹ De soldaten werden bij de Belgische burgerbevolking ondergebracht en velen leerden er een Vlaams meisje kennen. Na haar veldtocht door Nederland hoopte de divisie verder te trekken naar Polen, maar het Verdrag van Jalta, waarin Polen tot de Sovjetinvloedsfeer gerekend werd, stak daar een stokje voor. De divisie functioneerde twee jaar als bezettingsleger in Duitsland alvorens ze werd ontbonden. Tegen die tijd waren ongeveer 350 soldaten getrouwd met een Vlaamse.¹² De meesten onder hen hebben zich naderhand in een van de bevrijde gemeenten gevestigd. Op het moment dat de gewezen divisiesoldaten naar België verhuisden, bestond er daar al een waaier aan Poolse migrantenorganisaties, waarvan de communistisch gezinde Poolse Patriottische Unie (Związek Patriotów Polskich), de Poolse Unie (Związek Polaków w Belgii, ZP) en de Vereniging voor Poolse Oud-Strijders (Stowarzyszenie Polskich Kombatantów, SPK) de grootste waren.¹³ De Belgische vereniging SPK was een afdeling van de hoofdzetel in Londen. De organisatie was in het interbellum ontstaan en verzamelde oud-strijders van de Eerste Wereldoorlog met een hoge militaire rang.¹⁴ Ook vele Poolse displaced persons die actief waren geweest in het Poolse Thuisleger (Armia Krajowa) in de Warschause Opstand van 1944, en die na de Tweede Wereldoorlog in de Belgische mijnen tewerkgesteld werden, besloten zich lid te maken van de SPK.

De SPK erkende de Poolse Volksrepubliek niet, maar onderhield wel goede contacten met de vooroorlogse Poolse regering in ballingschap in Londen, die had

Bevrijding van Ruiselede door de Eerste Poolse Pantserdivisie op 8 september 1944.
Foto Paul De Clerck (archief Heemkundige Kring 'Oud Ruysselede')

geweigerd met de naoorlogse communistische Poolse regering samen te smelten. Als blijk van erkenning betaalde de SPK een jaarlijkse bijdrage aan de schatkist van de regering in ballingschap.¹⁵ Ondanks het hoge ledenaantal van de pantserdivisie vonden slechts weinig gewezen divisiesoldaten hun weg naar de SPK. Die enkelingen hadden een leidinggevende positie bekleed in de divisie, terwijl de meeste oud-strijders van de divisie in België gewone soldaten waren geweest.¹⁶ Luitenant Stanisław Merlo bijvoorbeeld werd in de jaren 1950 tot de voorzitter van de SPK benoemd. Hij had voor de Tweede Wereldoorlog was uitgebroken een hogere opleiding genoten in Polen en had met het Poolse Thuisleger in de Warschause Opstand gevochten voor hij naar Duitsland was gedeporteerd. Na de Bevrijding verwoogde hij de Eerste Poolse Pantserdivisie, die op dat moment als bezettingsmacht opereerde in Duitsland. Toen de divisie in 1947 werd gedemobiliseerd, kwam Stanisław Merlo naar Brussel.¹⁷ De stijl van de verslagen van de SPK uit die jaren geeft aan hoe belangrijk status was voor de leden. Er werd veel aandacht besteed aan de militaire titels van de leden en men noemde soldaten 'gewone werkers'.¹⁸ Zo'n taalgebruik geeft aan waarom leden van de SPK er aanvankelijk waarschijnlijk niet of slechts matig in geïnteresseerd waren om meer divisiesoldaten in hun vereniging te verwelkomen. Vanzelfsprekend speelden ook andere factoren mee. Zo hadden veel leden de oorlog niet in de Eerste Poolse Pantserdivisie beleefd en woonden de meesten van hen niet in de steden en gemeenten die door de Eerste Poolse Pantserdivisie waren bevrijd.

Mobilisatie vanuit Groot-Brittannië (1951-1953)

Toen de Koreaanse Oorlog in 1951 de vrees voor een Derde Wereldoorlog over de aardbol verspreidde, veranderde de houding van de SPK. De Poolse regering in ballingschap maakte zich klaar om Poolse oud-strijders te mobiliseren die tijdens de Tweede Wereldoorlog aan de zijde van de geallieerden gevochten hadden en zich nadien in de westerse wereld hadden gevestigd. De vorming van een Pools legioen zou de geallieerden kunnen helpen om het communisme te bestrijden en zo zou democratie in Polen opnieuw ingang kunnen vinden.¹⁹ Het hoofdkwartier van de SPK in Londen zond een agent naar België om een rekruteringscampagne onder gewezen divisiesoldaten te lanceren. Alfred Marski richtte zich in maart 1952 tot de leden van de SPK: 'Alle oud-strijders zijn Poolse soldaten op vakantie die verenigd moeten worden en zich klaar moeten houden om opgeroepen te worden.'²⁰

Door de oud-strijders 'soldaten op vakantie' te noemen, ging Marski eraan voorbij dat zij al vijf jaar gedemobiliseerd waren, Belgische vrouwen gehuwd hadden en vaders waren geworden. Marski realiseerde zich niet dat het profiel van de gemiddelde gedemobiliseerde divisiesoldaat in België verschilde van dat van zijn collega in Groot-Brittannië. Bijna alle gewezen divisiesoldaten in België hadden zich kunnen vestigen dankzij hun huwelijk met een Belgische vrouw. Het Belgische migratiebeleid verplichtte migrantenmannen om bij vestiging een arbeidsovereenkomst voor minstens twee jaar op zak te hebben, uitgereikt door een Belgische werkgever. Hoewel het theoretisch mogelijk was aan die voorwaarde te voldoen zonder te huwen, bleken in de praktijk enkel gehuwde gewezen divisiesoldaten daartoe in staat. Zij maakten daarvoor gebruik van het sociale netwerk van hun Belgische echtgenote. De meesten hadden geen diploma, spraken geen Nederlands en/of Frans en vonden dus werk bij private werkgevers, die vaak hun schoonouders of kennissen van hun schoonfamilie waren. Enkele ongehuwde gewezen divisiesoldaten vonden een baan in de Belgische mijnindustrie, maar verhuisden in het begin van de jaren 1950 naar de Poolse Volksrepubliek of naar Groot-Brittannië.²¹ De levensstijl en professionele mogelijkheden van gewezen divisiesoldaten in Groot-Brittannië verschilden. Daar woonden bijna uitsluitend vrijgezellen die omwille van het Britse migratiebeleid hun horizon dienden te verengen tot de mijnarbeid of tot werk in de zware industrie-sector.²² Voor migranten zoals Marski kon hun aanwezigheid in Groot-Brittannië daarom beschouwd worden als tijdelijk, als 'op vakantie'.

Het ligt voor de hand dat gewezen divisiesoldaten die zich in België gevestigd hadden niet te springen stonden om op het voorstel van Marski in te gaan. Het volgende fragment uit een interview dat ik afnam met een gewezen divisiesoldaat illustreert dat: 'Met de oorlog in Korea zijn er velen [van ons] naar Canada, Amerika of Australië gemigreerd [...]. Toen we demobiliseerden, zeiden ze ons immers: als het nodig is, dan hebben we het recht jullie te rekruteren.'²³ De woorden van deze oud-strijder dienen wat genuanceerd te worden. Hoewel hij spreekt van 'velen', was er tijdens de interviews die ik afnam maar sprake van twee individuen.²⁴ Bovendien is het vandaag onmogelijk om vast te stellen of de motieven van gewezen divisie-

soldaten die overzeese oorden opzochten, verschilden van die van de displaced persons die België verlieten in het begin van de jaren 1950. Goddeeris toonde al aan dat oplopende werkloosheid, de beëindiging van de werkzaamheden van de Internationale Vluchtelingenorganisatie en de grotere keuze aan overzeese professionele mogelijkheden aan de basis lagen van hun beslissing te emigreren.²⁵ Het is niettemin interessant dat de gewezen divisiesoldaat met wie ik sprak een oorzakelijk verband legde tussen de Koreaanse Oorlog en overzeese migratie. Hij suggereerde dat sommige gewezen divisiesoldaten emigreerden omdat ze bang waren in België en liever veiliger oorden opzochten.²⁶

Marski's queeste zorgde ervoor dat verslagen van de SPK voor het eerst melding maakten van de aanwezigheid van gewezen divisiesoldaten in België: om en bij de 350. Die bron toont ook aan dat gewezen divisiesoldaten elkaar informeel ontmoeten in de steden die zij tijdens hun optocht door België bevrijd hadden, en dat ze geen politieke agenda nastreefden.²⁷ Vaak traden de gewezen divisiesoldaten ook in contact met Belgische oud-strijders uit de Eerste Wereldoorlog, die in groten getale aanwezig waren in de bevrijde steden in Oost- en West-Vlaanderen. Er waren zelfs heel wat gewezen divisiesoldaten die een Belgische oud-strijder uit de Eerste Wereldoorlog als schoonvader hadden. Interviews tonen aan dat Belgische oud-strijders hun dochters van huwbare leeftijd soms actief aanspoorden om met de Poolse bevrijders in contact te treden.²⁸

Verschillen in politieke houding, maatschappelijk aanzien en de geopolitieke spanning veroorzaakt door speculaties over een Derde Wereldoorlog lagen aan de basis van Marski's mislukte poging om gewezen divisiesoldaten in België dichter tot de SPK te brengen en hen te rekruteren om soldaat te worden in een Pools legioen. Met lege handen keerde hij in 1953 terug naar Groot-Brittannië.²⁹

Mobilisatie vanuit de Poolse Volksrepubliek (1947-1956)

Marski's ronselactie werd nauw opgevolgd door de geheime inlichtingendiensten van de Poolse Volksrepubliek, waarvoor de organisatie en toekomstige activiteiten van een Pools legioen een gevaar konden vormen. Het volgende fragment uit een verslag van die inlichtingendiensten toont aan dat gewezen divisiesoldaten in het Westen al vroeg na het einde van de Tweede Wereldoorlog in 1947 beschouwd werden als vijanden en spionnen van het Westen: 'Feiten tonen op beslissende wijze het verbond aan tussen de Poolse Strijdkrachten in het Westen en het spionnenwerk van Poolse vijanden op Pools grondgebied. Zij getuigen van een volledige uitverkoop van het leiderschap van Poolse Strijdkrachten in het Westen aan de Angelsaksen [Engelsen en Amerikanen].'³⁰ De gewezen Poolse soldaten die zich in het Westen gevestigd hadden, werden beschouwd als een bedreiging omdat ze als pioniers voor Atlantische strijdkrachten konden optreden in het geval van een toekomstige confrontatie.³¹ Zij bezaten immers interne en soms zelfs vertrouwelijke informatie over de manier waarop Poolse legerkrachten tijdens de Tweede Wereldoorlog georganiseerd waren. Daarom gingen de Poolse geheime inlichtingendiensten op zoek naar agenten om

in milieus van Poolse oud-strijders in de Atlantische wereld te infiltreren. In België werden verschillende mensen warm gemaakt om een constante golf aan informatie te verstrekken over de werking van de SPK vanaf het einde van de jaren 1940 en dat tot het begin van de jaren 1950. De Poolse geheime inlichtingendiensten lazen de gestolen en/of gekopieerde verslagen, de ledenlijsten, de in het geheim genomen foto's van allerlei verenigingsdocumenten en de opmerkingen van de agenten zeer grondig. In de verslagen zijn de namen van leden omcirkeld en aan het opgemaakte dossier is een namenindex toegevoegd die de inlichtingendiensten hadden opgesteld. In de kopies van de verslagen van de Belgische afdeling van de SPK onderlijnden de inlichtingendiensten zinsneden die ze als controversieel beschouwden. Het betrof vaak interne discussies onder de leden van de vereniging over politieke onderwerpen.

Agenten noemden het bestuur van de SPK 'de Brusselse Sanacja', en verwezen daarmee naar het politieke regime van Polen in het interbellum.³² Het Sanacja-regime onder leiding van Józef Piłsudski wist economische stabiliteit te installeren, maar week in de loop van de jaren ook meer af van het pad van de democratie en neigde bijgevolg naar een meer autoritair bestuur. Agenten zochten mogelijkheden om door het eenzijdige vooroorlogse politieke profiel van het SPK-bestuur te breken en om een aantal van de bestuursleden te laten vervangen door aanhangers van de Poolse Volkspartij (Polskie Stronnictwo Ludowe, PSL).³³ De PSL was de oppositiepartij van de Poolse regering in de Poolse Volksrepubliek op het einde van de jaren 1940, en had ook aanhangers onder Poolse migranten in België.³⁴ In 1951 traden inderdaad enkele Poolse PSL-aanhangers uit de Belgische mijnregio's toe tot het bestuur van de SPK. Het zou verkeerd zijn om die verandering enkel toe te schrijven aan het gelobby van de agenten van de Poolse geheime inlichtingendiensten. Veel belangrijker was dat invloedrijke leden van de SPK overzees emigreerden. Bijgevolg moesten andere migranten bestuursmandaten binnen de SPK krijgen. We moeten ook aangeven dat de SPK er, ondanks de verruiming van haar organisatorisch profiel, niet in slaagde gewezen divisiesoldaten aan te trekken. Daardoor bleven ook de Poolse geheime inlichtingendiensten verstoken van informatie over hen.

Nog een ander element wijst erop dat gewezen soldaten van Poolse strijdkrachten die in het Westen gevochten hadden door Poolse autoriteiten gevreesd werden. Recent verschenen Poolse studies over de verhouding tussen Poolse autoriteiten en oud-strijders van Poolse strijdkrachten uit het Westen die na de Tweede Wereldoorlog naar Polen waren teruggekeerd. De autoriteiten vreesden dat zij de verspreiding van een narratief van oorlogsherinnering dat die nieuwe Poolse staat moest legitimeren, konden verstoren. Het officiële narratief van oorlogsherinnering dat de Poolse communistische partij verspreidde bij de Poolse bevolking, concentreerde zich op de rol van het Rode Leger en van Poolse legereenheden die aan zijn zijde hadden gevochten. Het verhaalde dat zij samen als Slavische broeders het fascisme hadden overwonnen en vrede op aarde hadden gebracht.³⁵ Vanzelfsprekend vormden Poolse soldaten die in het Westen samen met geallieerde troepen gevochten hadden, of zij nu in Polen of elders woonden, een bedreiging voor die voorstelling.³⁶

Mobilisatie vanuit België (1947-1956)

Gedurende de eerste jaren na hun vestiging in België hielden de gewezen divisiesoldaten zich ver van de politieke discussies die in Londen en Warschau plaatsvonden. Ze ontmoetten elkaar in de steden die ze tijdens de oorlog hadden bevrijd en dronken samen een biertje, of kwamen elkaar tegen in de kruidenierszaak van de echtgenote van een gewezen divisiesoldaat.³⁷ In twee gevallen kregen die informele groepsvormers steun van lokale stadsbesturen. Die beschouwden de gewezen divisiesoldaten als de bevrijders van hun stad, die de Tweede Wereldoorlog weliswaar in België gewonnen hadden, maar die eveneens verloren hadden in hun thuisland. Men nam algemeen aan dat de gewezen divisiesoldaten daarom niet naar het communistisch geworden Polen terug konden keren, en dichtte hen logischerwijs een slachtofferrol toe.³⁸ In Sint-Niklaas werd jaarlijks een herinneringsplechtigheid georganiseerd ter ere van de Bevrijding. Dat zette de plaatselijke gewezen divisiesoldaten ertoe aan zich te groeperen en zich te profileren als een aparte migrantenorganisatie. Zij namen ook als groep deel aan de jaarlijkse herdenkingsplechtigheid op de Poolse militaire begraafplaats in Lommel, waar de 257 soldaten van de Eerste Poolse Pantserdivisie die tijdens de Bevrijding in België het leven lieten, hun laatste rustplaats hadden gevonden.³⁹ In tegenstelling tot de symbolische steun van het Sint-Niklase stadsbestuur, bood het Gentse stadsbestuur infrastructurele en financiële ondersteuning. De lokale gewezen divisiesoldaten konden elkaar ontmoeten in een huis voor politieke vluchtelingen. Daar richtten ze in 1950 hun vereniging Poolse Kolonie van Voormalige Militairen en Katholiek Genootschap (Polska Kolonia Byłych Wojskowych i Stowarzyszenie Katolickie) op. Van bij de aanvang gaven ze ook een kwartaalblad uit.⁴⁰

De Poolse Kolonie opende haar deuren voor alle Poolse migranten van de stad Gent en omstreken, op voorwaarde dat ze zich als katholieken betuigden. Dat religieuze profiel gaf zeker blijk van een afkeer van de Poolse Volksrepubliek, maar wil niet zeggen dat de organisatie politiek geëngageerd was. Zo weigerde de Poolse Kolonie een jaarlijkse bijdrage te betalen aan het symbool van de politieke erkenning van de Poolse regering in ballingschap in Londen: haar schatkist.⁴¹ Door de organisatie een katholiek karakter te geven, verengden de leden het concept 'Poolsheid' tot katholicisme en sloten ze gewezen divisiesoldaten met een andere religieuze voorkeur uit.⁴² Rafał, een gewezen divisiesoldaat met wie ik sprak verklaarde die keuze als volgt: 'Wij waren allemaal soldaten. Wij hadden samen gevochten en onder een tank gelegen. En of dat nu een Oekraïner of een Jood was, op het strijdveld is het anders dan na de oorlog. Je moet dat verstaan. Als ik met u onder een tank zou liggen dan zouden wij overeenkomen. Iedereen trekt op naar de toekomst en we zullen overleven.'⁴³ Bij het interview ontmoetten twee personen die heel weinig met elkaar gemeen hadden elkaar: Rafał en ik. Het leeftijdsverschil van bijna zestig jaar en het verschil in geslacht,

Affiche voor de 25e verjaardag van de bevrijding van Sint-Niklaas. ▶
(Bibliotheca Wasiana, Sint-Niklaas)

september '44-'69

Logos of municipalities: Poperinge, Ieper, Roeselare, Tielt, Lokeren, Sint-Niklaas.

25^e VERJARING VAN DE BEVRIJDING

Huldiging van de 1e Poolse Pantserdivisie door de steden Poperinge, Ieper, Roeselare, Tielt, Lokeren, Sint-Niklaas

Programma van de stad SINT-NIKLAAS

Zondag 7 september :

- 15 u. 30 :** Bloemenhulde aan het **POOLS MONUMENT** op de Parklaan
- 16 u. :** **FEESTZITTING** op het stadhuis (op uitnodiging)
- 20 u. 15 :** **AVONDFEEST** op de Grote Markt; optreden van meerdere spectaculaire drum-bands
- 21 u. 30 :** **VUURWERK**

Namens het stadsbestuur :

Op last :
De wn. stadssecretaris,
J. Dobbelaer.

De burgemeester,
F. van Dorpe.

Sint-Niklaas, Apolloniestraat 25

moedertaal, geboorteland en opleidingsniveau stonden tussen ons in. Door precies aan te tonen dat die elementen ons niet zouden verhinderen om samen te vechten, maakte Rafał me duidelijk dat mensen met verschillende profielen wel deel uitmaakten van de Eerste Poolse Pantserdivisie, maar niet van het naoorlogse organisatieleven.

Gewezen divisiesoldaten onderhielden niet enkel contact met elkaar, maar ook met Belgische oud-strijderscirkels. Sommigen leerden de bevriende oud-strijders van hun schoonvader kennen, anderen vroegen Belgische oud-strijders van de Eerste Wereldoorlog om hulp. Zoals deze man: 'Toen ik hier in het begin kwam wonen, had ik niets, en ik kreeg ook niets. En ik kon geen kolen kopen. Daar verder is een grote tuin, een gaarde, van een Belgische oud-strijder. Ik vroeg, want hij was een oud-strijder, of ik droog hout kon krijgen om mijn huis te verwarmen. Zo leerde ik deze persoon kennen.'⁴⁴ Het is echter opmerkelijk dat niemand van de gewezen divisiesoldaten in België tijdens de eerste jaren van zijn vestigingsproces officieel toetrad tot een Belgische patriottische vereniging. Omdat Belgen tijdens de Tweede Wereldoorlog niet zo lang op Belgisch grondgebied gevochten hadden, bestond het ledenaantal van jonge patriottische organisaties voornamelijk uit mensen die actief waren geweest in de weerstand.⁴⁵ De afstand tussen de weerstanders en de gewezen divisiesoldaten bleek te groot.

Samenvattend kan gezegd worden dat gewezen divisiesoldaten aanvankelijk het gezelschap opzochten van mensen met gelijkaardige oorlogservaringen en eenzelfde desinteresse voor politieke thema's. Dat konden zowel andere gewezen divisiesoldaten als Belgische oud-strijders van de Eerste Wereldoorlog zijn. De gewezen divisiesoldaten sloten zich niet aan bij bestaande Poolse migrantenorganisaties, zoals de SPK, of bij Belgische patriottische verenigingen. De meesten onder hen waren gewone mannen die niet politiek gemobiliseerd wilden worden. Ze verkozen geëerd te worden als plaatselijke bevrijders in het stadhuis van bijvoorbeeld Sint-Niklaas. Hun ontmoetingen behielden een informeel karakter, tenzij lokale stadsbesturen hen stimuleerden om een formele migrantenorganisatie op te richten.

Mobilisatie vanuit de Poolse Volksrepubliek (1956-1970)

Met de aanstelling van Władysław Gomułka in 1956 waaide er een liberale wind door de Poolse Volksrepubliek. Die periode staat breder bekend als de Dooi. Er vonden belangrijke verschuivingen in de binnenlandse en buitenlandse politiek plaats. Zo kregen politieke gevangenen amnestie en werd het gemakkelijker om grenzen over te steken. De mobilisatie vanuit de Poolse Volksrepubliek nam zachtere vormen aan, en gewezen divisiesoldaten in België bleken daarvoor warm gemaakt te kunnen worden. Poolse instanties die de visie van de Poolse Volksrepubliek uitdroegen, gaven de gewezen divisiesoldaten in België de mogelijkheid om formele migrantenorganisaties op te richten waarin uiting werd gegeven aan hun oorlogsherinneringen. In wat volgt geef ik aan hoe die transnationale instanties probeerden om hun eigen stempel te drukken op wat migrantenorganisaties van gewezen divisiesoldaten in België deden, en ga ik na of die pogingen tot mobilisatie succesvol waren.

In 1956 werden in de Poolse Volksrepubliek vele strijders van het Poolse Thuisleger en soldaten die tijdens de Tweede Wereldoorlog voor de geallieerden gevochten hadden, vrijgelaten. Een van hen was Franciszek Skibiński, een vroegere rechterhand van generaal Stanisław Maczek, de bevelvoerder van de Eerste Poolse Pantserdivisie. Stanisław Maczek had zich na de oorlog in Schotland gevestigd, maar Franciszek Skibiński was teruggekeerd naar huis en was veroordeeld voor westerse spionage.⁴⁶ De zichtbaarheid van die gewezen strijders in de publieke sfeer daagde het officiële Poolse narratief van oorlogsherinnering uit en dreigde de legitimiteit van de Poolse communistische partij te ondergraven. Er werd daarom besloten om de inhoud van dat officiële narratief te verruimen en om de oorlogservaringen van de vrijgelaten strijders erin te integreren. Bijgevolg werd de Tweede Wereldoorlog voorgesteld als een verenigde strijd van alle Poolse, ook niet-communistische, strijdkrachten tegen het fascisme.⁴⁷ Zij hadden allemaal gevochten, zoals het narratief dat mooi verwoordde, niet voor de Poolse Volksrepubliek, maar voor hun vaderland.⁴⁸ Omdat het bezoek of de terugkeer van zowel strijders van het Poolse Thuisleger als van gewezen geallieerde soldaten die in het Westen gevestigd waren, die verruiming mee kon belichamen, lanceerde de communistische partij een remigratiecampagne.⁴⁹

Ze richtte Polonia op, een speciale organisatie om in contact te treden met Poolse migranten. De vereniging stond onder de strikte controle van de Poolse communistische autoriteiten en functioneerde als een politiek middel om in de eerste plaats de impopulariteit van het communisme onder Poolse migranten te counteren, maar ook om hen in een latere fase te overtuigen naar hun vaderland te remigreren.⁵⁰ Omdat de vereniging wist dat het enthousiasme voor het communistische gedachtegoed in westerse landen gering was, stelde ze zich voor als een organisatie die het leven in migratie wilde helpen te verlichten.⁵¹ Polonia ontwikkelde daarvoor een driedelige strategie. De vereniging probeerde eerst in contact te treden met Poolse migrantenorganisaties en informatie over hun ledenaantal te verwerven. Dan zond ze Poolse migranten een standaardbrief met een aanlokkelijk voorstel over culturele ondersteuning in de hoop op die manier een correspondentie met individuele migranten op te kunnen starten. Enkel in dat stadium nodigde ze individuele Poolse migranten expliciet uit te remigreren.⁵²

Het gebrek aan interesse van Poolse migranten in België verhinderde een succesvolle remigratiecampagne. Polonia was niet in staat om genoeg informatie te verzamelen om brieven te kunnen verzenden aan een groot aantal Poolse migranten in België, en het lukte al helemaal niet om in contact te treden met gewezen divisiesoldaten. De eerste gewezen divisiesoldaat die de vereniging aanschreef, was Antoni Sznurkowski. In 1963 vroeg hij in een spontaan schrijven of zijn dochter gratis op zomerkamp kon naar de Poolse Volksrepubliek. Sznurkowski kreeg een negatief antwoord en er volgden geen verdere brieven.⁵³ De enkele migranten met wie Polonia een briefwisseling wist op te starten, waren nutteloze informanten en pragmatici. Het betrof Poolse migrantenvrouwen die naar België waren gekomen na 1956, net als Poolse migranten van de Poolse Centrale Nationale Raad, het overkoepelende orgaan van Poolse procommunistische migrantenorganisaties in

Herdenkingsplechtigheden op de militaire begraafplaats in Lommel, eind jaren 1960 (links) en jaren 1980 (rechts). (collectie Antonie Broeks)

België, opgericht in 1945 (Centralna Rada Narodowa). Die mensen kenden de Poolse Volksrepubliek al en hadden een verwaarloosbare invloed op het organisatieleven van Poolse migranten in België.⁵⁴

De Poolse communistische partij realiseerde zich snel dat ze haar beleid moest diversifiëren. Ze vroeg aan het Poolse consulaat in België om de herdenkingsplechtigheid die het consulaat op de Poolse militaire begraafplaats in Lommel organiseerde, aantrekkelijker te maken. Het consulaat klopte aan bij de Belgisch-Poolse Vriendschapsorganisatie in Brussel. Die organisatie concentreerde zich op culturele samenwerking tussen België en de Poolse Volksrepubliek en onder haar leden bevonden zich enkele van de invloedrijkste Belgische politici. De consul stelde voor om samen met de vriendschapsvereniging een standbeeld voor de gesneuvelde divisiesoldaten op de begraafplaats op te richten en hoopte zo de gewezen divisiesoldaten dichter bij het Poolse consulaat te brengen.⁵⁵ De vriendschapsvereniging drukte vervolgens een folder over de bevrijding van België geschreven door Franciszek Skibiński, die ook het verzoek bevatte om geld te doneren voor het op te richten standbeeld.⁵⁶ Dat slechts tien procent van de waarde van het standbeeld betaald werd met geld uit België en dat dat geld voor het grootste deel kwam van de stadsbesturen van de bevrijde Belgische steden, toont aan dat ook deze actie niet succesvol was.⁵⁷ De Poolse regering bekostigde het grootste deel van het standbeeld.

Niettemin had de actie twee indirecte gevolgen. Ten eerste geraakten leden van de SPK geïnteresseerd in het initiatief, wat de Poolse geheime inlichtingendiensten in staat stelde invloedrijkere agenten te ronselen onder de SPK-leden. Ten tweede was het ook de eerste keer dat de stadsbesturen van de bevrijde gemeenten in contact traden met het Poolse consulaat, wat leidde tot de oprichting van lokale afdelingen van de Belgisch-Poolse vriendschapsvereniging in Gent en Willebroek.⁵⁸ Die afdelingen trokken voornamelijk lokale politieke hoogwaardigheidsbekleders aan die betrokken waren geweest in de sponsoring van het standbeeld. Dankzij de familiebanden van de leden met gewezen divisiesoldaten konden de afdelingen een achttal individuele gewezen divisiesoldaten aantrekken.⁵⁹ De afdelingen ontwikkelden culturele samenwerkingsprojecten met de Poolse Volksrepubliek, zoals kunsttentoonstellingen en filmavonden. Hun werking werd intensiever toen zij in de tweede helft van de jaren 1960 in contact kwamen met Mieczysław Moczar.

Toen Mieczysław Moczar, een generaal uit het naoorlogse Poolse leger, in 1964 minister van Binnenlandse Zaken werd, won de oud-strijdersfractie binnen de communistische partij sterk aan invloed. Gewezen Poolse Thuislegerstrijders en gewezen soldaten uit geallieerde eenheden waren in 1956 te jong en machteloos om echte politieke invloed te kunnen uitoefenen. Maar in de jaren 1960 werd Mieczysław Moczar, zelf een leider in het Poolse communistische verzet tegen de nazi's, hun spreekbuis en propageerde hij binnen de communistische doctrine een Pools nationalisme geconcentreerd op patriottisme en militaire traditie. Een nauwere identificatie met

De herdenking van de bevrijding van Ruiselede door de Eerste Poolse Pantserdivisie, in september 2011 aan de Vredeskapel in Ruiselede. Van links naar rechts: Leo Kasperek (zoon van Poolse oud-strijder), Martine Cmok (dochter van Pawel Cmok) met zoon Dylan (achter haar), Simonne Begyn (echtgenote van Pawel Cmok), Pawel Cmok, Stefan Jezierski, Nicole Bardzinski met vader Sylwester en echtgenoot Walter Claes (uiterst rechts). Achteraan: Jos Stoffels en Jan Cornelissens, vicevoorzitter en voorzitter van het Verbond van Poolse oud-strijders en veteranen van de Eerste Poolse Pantserdivisie van generaal Maczek in België. Vooraan: Firmin Verbeke (vriend van Poolse oud-strijders) en echtgenote Maria. (archief Heemkundige Kring 'Oud Ruysselede')

patriottisme leidde ook tot nationaal-etnische exclusiviteit. De Poolse Volksrepubliek werd voorgesteld als een homogeen etnisch Poolse staat, ontstaan dankzij de strijd van enkel Poolse soldaten tegen het fascisme – niet van Oekraïenssprekende, Joodse of andere vooroorlogse Poolse staatsburgers.⁶⁰ Omdat Moczars de steun van Poolse geallieerde oud-strijders in het buitenland goed kon gebruiken, lanceerde hij een nieuwe remigratiecampagne in samenwerking met de Vereniging van Strijders voor Vrijheid en Democratie, de Poolse oud-strijdersbond (Związek Bojowników o Wolność i Demokrację, ZBoWiD), en met, opnieuw, de vereniging Polonia.⁶¹

Moczars initiatief kon slechts enkele Poolse migranten in België overtuigen om naar de Poolse Volksrepubliek terug te keren. Onder hen bevond zich geen enkele gewezen divisiesoldaat. Het lukte echter wel om door het apolitieke cordon sanitaire van de gewezen divisiesoldaten te breken. Moczars gebruikte hiervoor een

tweevoudige strategie. Hij engageerde enerzijds de ZBoWiD om contact op te nemen met de Belgische SPK met de vraag of de SPK alle Poolse oud-strijders in België kon verenigen en als spreekorgaan voor Poolse officiële instanties kon optreden. De SPK organiseerde een vergadering waarop zowel een ZBoWiD-vertegenwoordiger als de voorzitter van de Poolse Kolonie van Voormalige Militairen en Katholiek Genootschap aanwezig waren. Waar de SPK twijfelde om de samenwerking met de ZBoWiD aan te gaan, weigerde de Poolse Kolonie categoriek.⁶²

Dankzij de hulp van de vereniging Polonia zagen twee nieuwe migrantenorganisaties het licht die gewezen divisiesoldaten wisten te verenigen. In 1967 ontstond het Pools Olympisch Comité (Polski Komitet Olimpijski, PKO) in Wommelgem. Op het eerste gezicht lijkt het alsof Polonia de amper vijftien leden van het comité enkel wilde engageren om Poolse sportvedetten met valuta te helpen om deel te nemen aan de Olympische Spelen. Uit de herinneringen van voormalige leden valt echter op te maken dat gewezen divisiesoldaten via hun verenigingsengagement in het comité gemobiliseerd werden om deel te nemen aan de herdenkingsplechtigheden van het Poolse consulaat op de Poolse militaire begraafplaats in Lommel en in de Poolse Volksrepubliek.⁶³ Het Poolse Olympische Comité organiseerde regelmatig herdenkingsactiviteiten over de deelname van de Eerste Poolse Pantserdivisie aan de bevrijding van België.⁶⁴ De leden gingen in op het aanbod van Polonia om naar Polen te reizen en namen er deel aan herdenkingsplechtigheden in oud-strijderskostuum. Dat droeg bij tot de legitimering van Moczars beleid.⁶⁵ Om die reis mogelijk te maken schrapte Polonia een aantal voordelen die loyale procommunistische Poolse migranten genoten. De klacht van de heer Gałuszka van Quaregnon, een trouwe aanhanger, geeft aan dat Polonia bewust gewezen divisiesoldaten favoriseerde. Gałuszka schreef in 1968 dat hij al 21 jaar lid was van de Poolse Centrale Nationale Raad en er al zo lang van droomde om eens naar de Poolse Volksrepubliek te kunnen reizen. Hem was een gratis plaatsje beloofd op een toeristische trip naar Polen, maar Polonia had die later doorgegeven aan iemand die geen lid was.⁶⁶

De tweede organisatie, het Comité van de Geallieerde Oud-strijdersfederatie in Europa (Komitet Federacji Kombatantów Alianckich w Europie) werd opgericht met de hulp van het Poolse consulaat om het bezoek van generaal Mieczysław Moczars aan Gent in september 1968 voor te bereiden, naar aanleiding van de 24e verjaardag van de bevrijding van de stad.⁶⁷ In werkelijkheid bestond de organisatie enkel op papier; ze telde precies dezelfde acht gewezen divisiesoldaten die lid waren van de Belgisch-Poolse vriendschapsvereniging in Gent. Er werd een ingewikkeld samenwerkingsverband opgezet waarbij de Belgische landszetel in Brussel een postbus bezat, maar geen enkel lid, en slechts de werking van één lokale afdeling in Gent coördineerde.⁶⁸ Het Comité van de Geallieerde Oud-strijdersfederatie werkte een programma voor Moczars bezoek uit. Hij zou bijvoorbeeld ontvangen worden door verschillende lokale besturen van steden die bevrijd waren door de Eerste Poolse Pantserdivisie. Toen andere gewezen divisiesoldaten de affiche over het aankomend bezoek in de Gentse straten zagen hangen, zetten ze een protestactie op. Samen met

andere Poolse migrantenorganisaties schreven ze protestbrieven naar de Belgische eerste minister, de Belgische minister van Binnenlandse en Buitenlandse Zaken en de burgemeesters van alle steden die aan het einde van de Tweede Wereldoorlog door de Eerste Poolse Pantserdivisie bevrijd waren. Ze publiceerden ook opinie-artikels in de Belgische pers en in de Poolse migrantenpers.⁶⁹ Poolse migranten onderstreepten dat de Poolse Volksrepubliek troepen had geleverd voor de invasie van Tsjecho-Slowakije tijdens de Praagse Lente en op die manier had bijgedragen tot de onderdrukking van de Tsjecho-Slowaakse bevolking. Omdat minister Moczar dat beleid ondersteunde, mocht hij volgens de activisten geen visum krijgen. De Belgische regering ging in op dat verzoek. Het succes van de protestactie geeft aan dat de vereniging Polonia ondanks haar samenwerking met sommige gewezen divisiesoldaten, niet in staat was de gevoelens van de meerderheid te neutraliseren. Een jaar later werd Moczar echter uitgenodigd door het Brusselse stadsbestuur en het Belgische ministerie van Buitenlandse Zaken voor de 25e verjaardag van de Bevrijding, en konden Poolse migrantenorganisaties zijn komst niet verhinderen.⁷⁰ Gewezen divisiesoldaten bleken invloed te kunnen uitoefenen op het lokale beleid van de bevrijde steden, maar niet op het nationale niveau. Daar haalde de zachte insteek van de Belgische minister van Buitenlandse Zaken Pierre Harmel (PSC) ten opzichte van het communistische blok, ook bekend als de Harmeldoctrine, de bovenhand.⁷¹

Men kan zich ook afvragen of de leden van het Pools Olympisch Comité en het Comité van de Geallieerde Oud-strijdersfederatie de politieke ideologie die hun organisaties officieel uitdroegen, ook werkelijk zelf aanhingen, of dat ze er gewoon voor kozen om goedkoper en gemakkelijker naar de Poolse Volksrepubliek te kunnen reizen. Toen ik de naturalisatiedossiers van de gewezen divisiesoldaten doornam en hun naturalisatiegegevens vergeleek met hun lidmaatschap van verschillende migrantenorganisaties, kwam ik tot de vaststelling dat het Belgische burgerschap een gevoel van bescherming moet hebben gegeven aan de leden in migrantenorganisaties die contacten onderhielden met het Poolse consulaat.⁷² De Belgische administratie behandelde naturalisatieaanvragen van leden van organisaties die met het Poolse consulaat samenwerkten niet anders dan van de leden van niet-communistische organisaties, maar het is wel duidelijk dat de gewezen divisiesoldaten die actief werden in procommunistische organisaties dat pas deden nadat ze het Belgische burgerschap verkregen hadden. In tegenstelling tot wat het Poolse consulaat liet uitschijnen in haar rapporten voor het Poolse ministerie van Buitenlandse Zaken, werkte het dus voornamelijk samen met Belgische burgers.⁷³

Mobilisatie vanuit België (1957-1970)

Die naturalisatiedossiers ontsloten ook dat gewezen divisiesoldaten in contact waren gekomen met een Belgische organisatie die gewezen verzetsstrijders groepeerde. In 1957 zond het Belgisch Patriottisch Comité van de stad Sint-Niklaas op vraag van het Sint-Niklase stadsbestuur een groepsaanvraag tot naturalisatie in voor twintig gewezen divisiesoldaten.⁷⁴ Die groepsaanvraag had tot gevolg dat de

Op de Poolse militaire begraafplaats van Lommel staat een monument dat de Poolse regering grotendeels financierde en dat met een vrachtwagen naar België werd gebracht. (collectie Erfgoed Lommel)

Belgische administratie haar criteria aanpaste en alle gewezen divisiesoldaten een vrijstelling van de registratiekosten voor de aanvraag gunde omdat ze het Belgische vaderland gediend hadden. Daarvóór kwamen gewezen divisiesoldaten enkel in aanmerking voor die vrijstelling als ze in het Duitse leger hadden gevochten (al dan niet verplicht), vervolgens gedeserteerd waren en actief waren geweest in de Belgische weerstand en daarna de Eerste Poolse Pantserdivisie hadden vervoegd op haar tocht door België.⁷⁵ Een lokale Belgische patriottische organisatie lobbyde dus met succes voor een verbreding van de manier waarop de Belgische staat de Tweede Wereldoorlog herdacht.

Om collectieve nationale identificatie te stimuleren, liet het narratief van oorlogsherinnering van de Belgische natiestaat Belgische inwoners geloven dat de hele natie verzet had geboden tegen het naziregime. Belgische patriottische verenigingen kregen aanvankelijk bijval voor hun verhaal over de oorlog, maar boetten op het einde van de jaren 1950 aan populariteit in. De grootste Vlaamse politieke partij, de Christelijke Volkspartij, uitte toen een narratief van oorlogsherinnering waarin een meer vooraanstaande plaats toegedicht werd aan de repressie. Dat resulteerde in een eerder impliciete vergoelijking van oorlogscollaboratie. Die houding volgde uit de frustratie van de partij over de Koningskwesie en haar wens om de macht te heroveren nadat de verkiezingen van 1957 haar naar de oppositie hadden verwezen.⁷⁶ Een band tussen Vlaams katholicisme en herinnering aan collaboratie werd intenser in de volgende decennia. Bijgevolg genoten Belgische patriottische organisaties vanaf het einde van de jaren 1950 minder bijval en hielden zij zich daarom voornamelijk bezig met het lobbyen voor hun eigen positie. En ook daarom vonden gewezen divisiesoldaten altijd meer steun bij de lokale stadsbesturen dan bij die Belgische

patriottische organisaties, hoewel enkel het Gentse stadsbestuur een stimulans tot formele groepsvorming bood. Organisaties uit de Poolse Volksrepubliek en uit Groot-Brittannië bleken meer invloed uit te oefenen op de gewezen divisiesoldaten als het op formele groepsvorming aankwam.

Mobilisatie vanuit Groot-Brittannië (1956-1970)

In 1964 bezocht generaal Stanisław Maczek België naar aanleiding van de 20e verjaardag van de Bevrijding. Hij stelde aan de bestaande verenigingen van Sint-Niklaas en Gent voor om samen te smelten tot een Belgische zusterorganisatie van de First Polish Armoured Division Association (Związek Kół Pierwszej Dywizji Pancernej), die in het begin van de jaren 1960 was opgericht in Groot-Brittannië. In 1966 zag de Vereniging van de Eerste Poolse Pantserdivisie-cirkel België het levenslicht onder het voorzitterschap van Ryszard Łuczak, een gewezen divisiesoldaat die ook een belangrijke rol had gespeeld in de Poolse Kolonie van Voormalige Militairen en Katholiek Genootschap.⁷⁷ De nieuwe organisatie streefde ernaar om gewezen divisiesoldaten te verzamelen en de bijdrage van de divisie aan de bevrijding van België zichtbaar te maken.⁷⁸ Geïnteresseerde gewezen divisiesoldaten dienden hun curriculum vitae op te sturen naar het Poolse ministerie van Landsverdediging in ballingschap. Enkel met het bewijs van dienst in de divisie op zak kon iemand lid worden. De meeste leden schreven zich in kort na de oprichting van de organisatie. Een tweede golf aan inschrijvingen volgde in 1972, toen de organisatie haar actieradius verbreedde tot Nederland en zich omdoopte tot Cirkel Benelux. Er waren om en bij de 100 leden, van wie er 70 uit België afkomstig waren.⁷⁹ Dat maakte de Cirkel Benelux tot de grootste vereniging van gewezen divisiesoldaten in België. Ze telde ook ongeveer hetzelfde aantal ereleden. Het betrof Belgen die niet in de divisie gevochten hadden, maar de herdenking eraan een warm hart toedroegen. Verschillende van die ereleden speelden een belangrijke rol in de onderhandelingen tussen de Cirkel en de lokale stadsbesturen over de financiering van de organisatie en over de oprichting van herdenkingsmonumenten. Zo besloot een speciaal opgericht consortium van bevrijde steden in 1967 een jaarlijkse subsidie toe te kennen aan de Cirkel.⁸⁰

In de daaropvolgende jaren richtte de Cirkel in samenwerking met de stadsbesturen 54 herdenkingsvoorwerpen op, waaronder standbeelden, straatnamen, pleinen en herdenkingsborden.⁸¹ De herdenkingsvoorwerpen werden in de kijker gezet tijdens de jaarlijkse herdenkingsplechtigheden. De voorzitter van de Cirkel Benelux motiveerde het belang van die herdenkingsplechtigheden als volgt: 'Wij hielden geen kerst- of paasfeesten, omdat wij te veel andere verplichtingen hadden. Van het eerste weekend van september voor twee maanden aan een stuk zit mijn vrouw alleen thuis op zondag. Dat is echt hard werk. Gedurende die periode werken wij bijna alle dagen.'⁸² De voorzitter onderscheidde het werk van zijn Cirkel van dat van de Poolse migrantenorganisaties actief in de mijnregio's, waar de feestdagen samen vieren altijd een belangrijke gebeurtenis was. Zijn Cirkel kwam niet samen om plezier te maken, maar omdat de leden 'verplichtingen' hadden. Door de bij-

drage aan herdenkingsplechtigheden trots 'werk' te noemen en aan te geven dat het een opoffering met zich meebracht, onderlijnde hij de taak die de Cirkel dacht te moeten vervullen.

Besluit

Aanvankelijk hielden de gewezen divisiesoldaten in België zich ver van de politieke discussies die in Londen en Warschau plaatsvonden, omdat ze vreesden bij een eventueel toekomstig conflict onder de wapens geroepen te worden. Daardoor bleven de pogingen tot mobilisatie van de Poolse regering in ballingschap in het Verenigd Koninkrijk en van infiltranten uit de Poolse Volksrepubliek vruchteloos. De gewezen soldaten van de Eerste Poolse Pantserdivisie ontmoetten elkaar informeel in de steden die ze tijdens de oorlog hadden bevrijd of richtten formeel groepen op als ze daarvoor steun kregen van hun lokaal stadsbestuur.

Het was pas na de dooi in 1956 dat transnationale mobilisatie zachtere vormen aannam en in bepaalde gevallen tot contact leidde. Zo wisten vertegenwoordigers van de Poolse autoriteiten samenwerkingsverbanden op te starten met een klein aantal gewezen divisiesoldaten. Zij slaagden er slechts met mate in om hun visie op de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog uit te dragen. Gewezen divisiesoldaten bleken vooral geïnteresseerd uit pragmatisme: ze wilden op een zo eenvoudig mogelijke manier hun familie in Polen bezoeken. De Britse overkoepelende oud-strijdersvereniging van gewezen divisiesoldaten was succesvoller in haar pogingen. Zij wist het grootste aantal verenigde gewezen divisiesoldaten in België ertoe te overhalen om via monumenten de bevrijding door de divisie in het landschap zichtbaar te maken. Zo ontstond een internationaal (Atlantisch) herinneringsparcours aan de divisie en verwierf de Cirkel Benelux een aparte plaats in het Belgische herinneringslandschap aan de Tweede Wereldoorlog. Contacten met Belgische oud-strijders waren daarvoor niet (langer) nodig.

Deze bijdrage liet zien dat de dynamische groepsvorming en -werking van migrantenorganisaties van gewezen divisiesoldaten in België beïnvloed werd door mobilisatie vanuit Groot-Brittannië, de Poolse Volksrepubliek en België. Afhankelijk van de mobilisatiestrategie, de overtuiging van de gewezen divisiesoldaten zelf en de geopolitieke context, waren sommige instanties succesvoller dan anderen en veranderden hun onderlinge machtsrelaties in de loop van de tijd. Een dergelijke vaststelling druist in tegen het merendeel van eerdere onderzoeken, waarin Poolse migrantenorganisaties beschouwd werden als statische entiteiten die enkel politiek geëngageerd en uitsluitend op het thuisland gericht waren. Met de internationale detente in de jaren 1970 deden zich nieuwe fundamentele veranderingen voor in het organisatielandschap van gewezen divisiesoldaten in België, maar dat is stof voor een andere bijdrage.⁸³

Deze bijdrage verscheen eerder als Machteld VENKEN, *Międzynarodowe i lokalne próby aktyzacji byłych żołnierzy Pierwszej Dywizji Pancerniej w Belgii w latach 1947-1970*. In: *Pamięć i Sprawiedliwość*, 17(2011)1, pp. 333-352. De thematiek komt breder en theoretisch dieper uitgewerkt aan bod in: Machteld VENKEN, *Straddling the Iron Curtain? Immigrants, Immigrant Organisations, War Memories*, Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2011.

- 1 Karim AZZOUZI, Les Marocains dans l'industrie charbonnière belge. In: *Brood & Rozen*, (2004)4, pp. 35-53; Ali BAYAR, Leyla ERTORUN, Fendiye KISACIK, Un aperçu économique de l'immigration turque. In: Anne MORELLI (red.), *Histoire des étrangers et de l'immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours*, Brussel: Couleur Livres, 2004, pp. 355-373; Wim COUDENYS, *Leven voor de tsaar. Russische bannelingen, samenzweerders en collaborateurs in België*, Leuven: Davidsfonds, 2004; Raf CUSTERS, Spaanse mijnwerkers voor en na Marcinelle. In: *Brood & Rozen*, (2006)3, pp. 31-45; Anne FRENNET-DE KEYSER, *La convention belgo-marocaine du 17 février 1964 relative à l'occupation de travailleurs marocains en Belgique*, Brussel: CRISP, 2003; Anne WINTER, 'Vagrancy' as an Adaptive Strategy: The Duchy of Brabant, 1767-1776. In: *International Review of Social History*, 49(2004), pp. 249-278.
- 2 Leen BEYERS, *Iedereen zwart. Het samenleven van nieuwkomers en gevestigden in de mijncité Zwartberg, 1930-1990*; Amsterdam: Aksant, 2007.
- 3 Idesbald GODDEERIS, *De Poolse migratie in België 1945-1950. Politieke mobilisatie en sociale differentiatie*, Amsterdam: Aksant, 2005, pp. 43-50.
- 4 Clelia CARUSO, Participation politique et de la commémoration de la migration dans un espace social transnational. La 'Petite Italie' de Seraing entre 'intégration' et 'diaspora'. In: Judith RAINHORN (red.), *Petites Italies dans l'Europe du Nord-Ouest. Appartenances territoriales et identités collectives à l'ère de la migration italienne de masse (milieu du XIXe siècle-fin du XXe siècle, Valenciennes: Presses Universitaires de Valenciennes, 2005, pp. 165-174; Flavia CUMOLI, Perdus dans le paysage: la prolongation de la culture rurale italienne dans les bassins miniers de Wallonie*. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 37(2007)3-4, pp. 419-444;
- 5 Norah KARROUCHE (red.), *Migrerende herinnering, herinneringen van migratie. Herinneringsculturen en erfgoedpraktijken van migratie in de Lage Landen*, verschijnt in 2013.
- 6 Kathy BURRELL, 2004, Homeland memories and the Polish Community in Leicester. In: Peter D. STACHURA (red.), *The Poles in Britain 1940-2000. From Betrayal to Assimilation*, Londen: Frank Cass, pp. 69-85; Andrzej FRISZKE, *Życie polityczne emigracji*, Warschau: Wydawnictwo Więzy, 1999; James S. PULA, *Polish Americans. An Ethnic Community*, New York: Prentice Hall International, 1995; Romuald TURKOWSKI, *Parlamentaryzm polski na uchodźstwie 1945-1972*, Warschau: Wydawnictwo Sejmowe, 2001; Paweł ZIĘTARA, *Emigracja wobec Października. Postawy polskich środowisk emigracyjnych wobec liberalizacji w PRL w latach 1955-1957*, Warschau: LTD, 2001.
- 7 Marlou SCHROVER & Floris VERMEULEN, Immigrant Organisations. In: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(2005)5, pp. 823-832, 826.
- 8 Wiesława EDER, *Dzieje Polonii Belgijskiej 1919-80 (w zarysie)*, Warschau: Epoka, 1983; Jerzy KĘPA, *Ocalić od zapomnienia, od zapomnienia, od zapomnienia. Materiały do dziejów Polonii belgijskiej*, Warschau: Stowarzyszenie Wspólnota Polska, 2004; Marek ŻMIGRODZKI, Polonia in krajach Beneluxu. In: Albin KOPRUKOWNIK & Władysław KUCHARSKI (red.), *Polacy w świecie. Polonia jako zjawisko społeczno-polityczne, Cz. 1-3*, Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej/ Międzuczelniany Instytut Nauk Politycznych, 1986, pp. 261-276.
- 9 Jose C. MOYA, Immigrants and Associations: A Global and Historical Perspective. In: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(2005)5, pp. 833-864.
- 10 Voor theoretisch historisch en sociologisch onderzoek naar migrantenorganisaties zie onder meer: Rinus PENNINX & Marlou SCHROVER, *Bastion of bindmiddel? Organisaties van immigranten in historisch perspectief*, Amsterdam: Instituut voor Migratie- en Etnische Studies, 2001; Floris VERMEULEN, *The Immigrant Organisation Process. The emergence and Persistence of Turkish Immigrant Organisations in Amsterdam and Berlin and Surinamese Organisations in Amsterdam, 1960-2000*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- 11 *1. Dywizja Pancerna w walce*, Brussel: La Colonne, 1947, pp. 137-142 en 215-216; Guido VAN POUCKE, *La première division blindée polonaise en Belgique, septembre 1944*, Brussel: Union des fraternelles de l'Armée secrète/Pygmalion, 1990.
- 12 Idesbald GODDEERIS, *De Poolse migratie [...]*, pp. 43-50.
- 13 Idesbald GODDEERIS, *De Poolse migratie [...]*, p. 68.
- 14 Tadeusz KONDRACKI, *Polskie organizacje kombatanckie w Wielkiej Brytanii w latach 1945-1948*, Warschau: Neriton/Instytut Historii PAN, 2007, p. 474.
- 15 Archief SPK, map Zebranie Zarządu SPK, Walne zebrania i zebrania Zarządu, kwiecień 1953, p. 3.
- 16 Archief Instytut Pamięci Narodowej (IPN), 0236/67 t 1-6 Stowarzyszenie Polskich Kombatantów na Zachodzie, Kryptyk 'Ulik', Teczka 1, p. 198 SPK Bruksela 19/06/1946; Teczka 2, p. 346.
- 17 Archief IPN, 0236/67 t 1-6 Stowarzyszenie Polskich Kombatantów na Zachodzie, Kryptyk 'Ulik', Teczka 4, pp. 34-35 Vespa 27/02/1959 Z działalności SPK w Belgii (Ścisłe tajne); pp. 53-59 Miles 10/09/1959 SPK (Ścisłe tajne).
- 18 Archief IPN, 0236/67 t 1-6, Teczka 1, pp. 303-304 03/10/1948 Virginia SPK w Belgii; Teczka 1, p. 198 SPK Bruksela 19.6.1946; Teczka 2, pp. 63- 69 Walny Zjazd SPK Oddział Belgia 29/05/1949.
- 19 Idesbald GODDEERIS, *De Poolse migratie [...]*, p. 126.
- 20 Archief IPN, 0236/67 t 1-6, Teczka 3, pp. 100-103 13/03/1952 Agent 38 SPK Walne Zebranie Koła Bruksela SPK.
- 21 Machteld VENKEN, *Straddling the Iron Curtain? Immigrants, Immigrant Organisations, War Memories*, Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2011, pp. 49-51.
- 22 Zbigniew MIECZKOWSKI, *Żołnierze Generała Maczka*, Warschau/Londen: Fundacja Upamiętnienia Pierwszej Polskiej Dywizji Pancerniej Generała Stanisława Maczka/ Foundation for the Commemoration of General Maczek First Polish Armoured Division, 2003, pp. 150-152.
- 23 Interview met Tomasz door Machteld Venken, 08/12/2005. Alle interviews werden door de auteur afgenomen. De gesprekspartners kregen een pseudoniem toegewezen. Alle interviews kunnen geraadpleegd worden in het SOMA in Brussel.
- 24 Interview met Sławomir, 06/12/2005.
- 25 Idesbald GODDEERIS, *De Poolse migratie [...]*, p. 185.
- 26 Interview met Tomasz, 08/12/2005. Zie ook het interview met Sławomir, 06/12/2005.
- 27 Archief IPN, 0236/67 t 1-6, Teczka 3, pp. 92-98; Teczka 3, p. 255 Virginia 19/07/1948 SPK in België.
- 28 Zie bijvoorbeeld het interview met Dominik, 26/12/2005, en het interview met Jacek, 06/12/2005.
- 29 Archief IPN, 0236/67 t 1-6, Teczka 3, pp. 190-191 Agent Karo 27/01/1953 O wplywy w SPK w Belgii. Rozmowy Niwy z W. Grabowskim, M. Dogilewskim oraz z Dehnelem; Teczka 3, p. 195 Simon 25/09/1951 Marski w miejsce Krzyczana w SPK w Belgii. Rozmowa Bliskiej z Dehnelem; Teczka 3, pp. 197-199 Agent Nelli 23/09/1953: Walne Zebranie Kola Bruksela SPK.
- 30 Archief IPN, 0236/67 t 1-6, Teczka 1, pp. 82-89 Notatka: Polskie Siły Zbrojne zagranica, 1947.
- 31 Archive IPN, 0236/67 t 1-6, Teczka 2, p. 182 Walny Zjazd SPK Oddział Belgia 20/06/1950.
- 32 Archief IPN, 0236/67 t 1-6, Teczka 2, p. 69 Walny Zjazd SPK Oddział Belgia 29/05/1949.

- 33 Archief IPN, 0236/67 t 1-6, Teczka 2, pp. 390-392 Ścisłe Tajne Notatka informacyjna SPK.
- 34 Idesbald GODDEERIS, *De Poolse migratie* [...], p. 69.
- 35 Marcin ZAREMBA, *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo TRIO/Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2001, p. 214; Joanna WAWRZYŃIAK, *ZBoWiD ipamięć drugiej wojny światowej 1949-1969*, Warszawa: Wydawnictwo Trio, 2009, pp. 59-60.
- 36 Archiwum Akt Nowych (AAN), sygn. 237/XXII/303 Zespół PZPR Belgia. Związek Bojowników o Wolność i Demokrację – działalność. Korespondencja, rezolucje, odezwy innych organizacji polonijnych 1951-1953, p. 4 Rezolucja Uchwalona na zjeździe Związku Bojowników o Wolność i Demokrację w Dniu 19/04/1953 r.
- 37 Interview met Mariusz, 02/12/2005; Interview met Andrzej, 07/12/2005.
- 38 Interview met Artur, 14/07/2005.
- 39 Machteld VENKEN, Constructie en receptie van het collectieve geheugen bij enkele Poolse gewezen divisiesoldaten in België. De Koude Oorlog in praktijken. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 37(2007)3-4, p. 387.
- 40 Idesbald GODDEERIS, *De Poolse migratie* [...], p. 47.
- 41 Interview met Artur, 20/10/2005.
- 42 Interview met Mariusz, 02/12/2005; Interview met Sławomir, 06/12/2005.
- 43 Interview met Rafał, 06/12/2005.
- 44 Interview met Robert, 13/02/2006.
- 45 Pieter LAGROU, *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, p. 299.
- 46 Zbigniew MIECZKOWSKI, *Żołnierze Generała Maczka* [...], pp. 203-215.
- 47 Marcin ZAREMBA, *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm* [...], pp. 238, 290.
- 48 Joanna WAWRZYŃIAK, *ZBoWiD ipamięć* [...], p. 227.
- 49 Idesbald GODDEERIS, *De Poolse migratie* [...], pp. 189-190; Marcin ZAREMBA, *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm* [...], p. 241.
- 50 Machteld VENKEN, The Communist 'Polonia' Society and Polish Immigrants in Belgium, 1956-90. In: *Journal of Intercultural Studies. A forum on Social Change & Cultural Diversity*, 7(2007)1, pp. 25-37.
- 51 Jan LENCZAROWICZ, Rola Towarzystwa 'Polonia' w polityce PRL wobec Polonii w krajach zachodnich. In: *Przegląd Polonijny*, 22(1996)1, pp. 43-60, 48, 53-54.
- 52 Sławomir CENCKIEWICZ, *Oczami Bezpieki. Szkice i materiały z dziejów aparatu bezpieczeństwa PRL*, Krakau: Arcana, 2004, p. 127.
- 53 AAN, Towarzystwo 'Polonia', Korespondencja z Belgią, teczka 389.
- 54 AAN, Towarzystwo 'Polonia', Korespondencja z Belgią, teczka 41, 72, 142, 209, 223, 621.
- 55 Archief Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), Departament IV 6/76 Belgia, Towarzystwo Przyjaźni Belgijsko-Polskiej (1947/55/59-64/66/68), Brief van de Poolse ambassadeur A. Wolski aan het Poolse ministerie van Buitenlandse Zaken op 30/08/1960; De organisatie gaf het volgende blad uit: *Polen van heden*, 1954-1959; Archief MSZ, Afdeling Pers en Informatie (Departament Prasy i Informatji, DPI) 23/25. Belgia. Wydawnictwa. Korespondencja w sprawie publikacji przez Tow. Przyjaźni B-P broszury Gen. F. Skibińskiego o udziale Polaków w wyzwoleniu Belgii 1958.
- 56 F. SKIBIŃSKI, *De deelname van de Polen aan de bevrijding van België – september 1944*, Brussel: Belgisch-Poolse Vereniging, 1958.
- 57 Archief MSZ, DK 70/920 Belgia, Raporty konsularne za rok 1959, Sprawy polonijne, p. 5; Archief MSZ, Departament IV 10/79 Belgia, Cmentarz polski w Lommel 1957/64, Notatka Służbowa (21/03/1959), 3 pp.; Zie ook: Wiesława EDER, *Dzieje Polonii Belgijskiej* [...], pp. 46-56.
- 58 Archief MSZ, Departament IV 6/76 Belgia, Towarzystwo Przyjaźni Belgijsko-Polskiej (1947/55/59-64/66/68); Archief IPN, 0236/67 t 1-6, Teczka 4, pp. 53-59 Miles 10.9.1959 SPK; Teczka 4, pp. 134-136 Wir (Wrzos) 05/12/1961 Raport dot. SPK na terenie Belgii.
- 59 *Tygodnik Polski* 14/40 (676) 18/10/1970; 15/42 (730) 17/10/1971; 16/15 (755) 09/04/1972; 16/50 (790) 10/12/1972; Archief IPN, 0236/67 t 1-6, Teczka 4, pp. 151-156 Wir - Wzros 04/04/1962 Raport dot. Szygowskiego K. (tajne).
- 60 Marcin ZAREMBA, *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm* [...], pp. 290-292, 121.
- 61 Joanna WAWRZYŃIAK, *ZBoWiD ipamięć* [...], p. 274.
- 62 Archief IPN, 0236/67 t 1-6, Teczka 2, pp. 326-327, Notatka z przebiegu Walnego Zebrania SPK. Oddział - Belgia w Brukseli w dn. 12 czerwca 1965 r. poufne.
- 63 *Tygodnik Polski* 17/5 (797) 28/01/1973; Interview met Dominik, 26/12/2005; Interview met Damian, 13/02/2006.
- 64 *Tygodnik Polski* 18/21 (918) 25/05/1975.
- 65 Interview met Damian, 13/02/2006.
- 66 AAN, Towarzystwo 'Polonia', Korespondencja z Belgią, teczka 529.
- 67 AAN, Towarzystwo 'Polonia', Korespondencja z Belgią, teczka 492, 483, 587/2, 717; AAN. Towarzystwo Łączności z Polonią Zagraniczną 'Polonia'. Zespół Informacji i Dokumentacji, Belgia. Organizacje 1989, 18/44, teczka 4.
- 68 *Tygodnik Polski* 12/27 (559) 30/09/1968.
- 69 Archief SPK, Box 1, Komunikat Zarząd Główny SPK 12/08/1968; Archief SPK, Brief van de voorzitter van het Hoofdcmité van de Vrije Polen (Naczelny Komitet Wolnych Polaków) aan de SPK, 21/08/1968; Archief SPK, *La voix internationale de la Résistance*, (1968)125, Le general Moczar sera-t-il l'hôte de la Belgique et de la ville de Gand le 1-er Septembre?; Archief AAN, Archief Towarzystwo 'Polonia', Korespondencja z Belgią, teczki 585, 697; Archief SPK, Dziennik Polski Londyn 30/07/1968 n 181 'Rocznica wyzwolenia Gandawy przez 1 Dywizję Pancerną'; *Tygodnik Polski* 12/27 (559) 06/09/1968.
- 70 Idesbald GODDEERIS, *De verleiding van de legitimiteit. Poolse exilpolitiek in België, 1830-1870 en 1945-1980*, KU Leuven, licentiaatsverhandeling, 2001, p. 500.
- 71 Voor meer informatie zie: Vincent DUJARDIN, *Pierre Harmel*, Brussel: Le Cri, 2004.
- 72 Algemeen Rijksarchief, Archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, Naturalisatiedossiers.
- 73 Archief MSZ, Departament konsularny, zie bijvoorbeeld map 13/73: Raport konsularny za 1969r.
- 74 Algemeen Rijksarchief, Archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, Naturalisatiedossier 25186.
- 75 Algemeen Rijksarchief, Archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, Naturalisatiedossiers 24464 en 23495.
- 76 Pieter LAGROU, *The Legacy of Nazi Occupation*, pp. 301-302.
- 77 Jerzy KEPA, *Ocalić od zapomnienia* [...], pp. 181-183.
- 78 Zie bijvoorbeeld: *Vereniging van de Eerste Poolse Pantserdivisie-cirkel België Bulletin*, (1969)5.
- 79 Archief van de secretaris van de Cirkel Benelux, Ledenmap.
- 80 Archief van de penningmeester van de Cirkel Benelux, Kasboek.
- 81 Zbigniew MIECZKOWSKI, *Pomniki Pierwszej Dywizji Pancernej. Monuments of the Polish Armoured Division*, Londen: Veritas Foundation, 1989.
- 82 Interview met Artur, 14/07/2005.
- 83 Zie ook de uitgebreide analyse in: Machteld VENKEN, *Straddling the Iron Curtain* [...], pp. 73-83.